

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-47-49>

УДК 338.124

ВІТЧИЗНЯНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА МЕТОДИ ПІДТРИМКИ

DOMESTIC ENTREPRENEURSHIP UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE: MAIN TRENDS AND METHODS OF SUPPORT

Мурована Тетяна Олександрівна

кандидат економічних наук, доцент,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6285-7681>

Murovana Tetiana

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Стаття присвячена дослідженню основних тенденцій та методів підтримки вітчизняного підприємництва в умовах воєнного стану. Встановлено, що сектор підприємництва України вразливий до воєнних подій: за результатами 2022 року майже 20% суб'єктів підприємництва припинили свою діяльність, але більшість підприємств продовжують шукати методи адаптації до нових обставин, залучають резерви для підтримки своєї життєдіяльності, проводять трансформацію чи релокацію своїх об'єктів, ресурсів, виробничих потужностей. Досліджено стан підприємництва, ключові зміни в організації бізнес-сектору, що мали місце в результаті введення воєнного стану; узагальнено вплив воєнних подій на динаміку діяльності підприємств. Проаналізовано підтримку, реалізовану урядом України, зокрема в контексті додаткового фінансування господарюючих суб'єктів та попередження їх масового банкрутства.

Ключові слова: воєнний стан, бізнес-сектор, підприємництво, методи та інструменти підтримки, економічна активність.

The article is devoted to the study of the main trends and methods of supporting domestic entrepreneurship in the conditions of martial law. It has been established that the business sector of Ukraine is vulnerable to war events: according to the results of 2022, almost 20% of business entities have ceased their activities, but most enterprises continue to look for methods of adaptation to new circumstances, attract reserves to support their vital activities. The financial stability of business in the conditions of war is analyzed. The state of entrepreneurship, key changes in the organization of the business sector that took place as a result of the introduction of martial law were studied; the impact of war events on the dynamics of enterprises is summarized. It was established that only 5% of business entities had financial reserves, the volume of which is sufficient to support activity for more than a year; a significant share of respondents (29%) had no reserve capital at all, which was compensated by cuts and reduced wages. The state of business activity of enterprises compared to the pre-war level is analyzed. It was found that large business showed greater resistance to shocks and almost 90% of business entities continued to work with full or reduced capacity, which is uncharacteristic for small and medium-sized enterprises. The main problems that negatively affect the state of entrepreneurship in the conditions of war are considered, in particular, interruptions in the supply of electricity, water and heat, danger to workers due to the intensification of shelling, problems with logistics, lack of labor as a result of mass migration, lack of fuel, destruction production facilities, damage to property as a result of active hostilities, corruption. Emphasis is placed on the need for enterprises to use crisis management strategies in wartime. The support implemented by the government of Ukraine was analyzed, in particular the relocation of business, which made it possible to save a certain percentage of economic entities, financial support of economic entities in order to prevent their mass bankruptcy.

Keywords: martial law, business sector, entrepreneurship, methods and tools of support, economic activity.

Постановка проблеми. Сталість розвитку національної економіки залежить від сукупності внутрішніх і зовнішніх факторів, проте

основним із них можна вважати ефективність підприємницького сектору, його фінансову стійкість та можливість підтримки рентабель-

ності в умовах кризових явищ. Війна є найбільш руйнівним для підприємництва чинником; загальна слабкість економічного сектору, ріст витрат держави на забезпечення воєнних дій та оборони, непередбачувані фінансові і матеріальні втрати, постійні ризики, а також значні обмеження у сфері міжнародної торгівлі спричиняють поступову дестабілізацію кожної із ланок системи. Так, бізнес України, за підсумками 2022 року, зазнав безпрецедентно великих прямих збитків внаслідок повномасштабного вторгнення, їх обсяг оцінюється у 13 млрд дол.; значна частка із зазначеної суми (орієнтовно 9 млрд дол.) припадає на великий та середній бізнес, щонайменше 109 господарюючих суб'єктів з них зазнали прямих збитків: 19 зруйновано повністю, ще 90 пошкоджені частково. Непрямі збитки підприємницького сектору України за аналогічний період сягнули позначки у 33,1 млрд дол [1].

Цифри свідчать про критичний стан підприємництва в Україні, адже джерела та ресурси для покриття втрат і відновлення активності дуже обмежені. Основним методом підтримки бізнесу та протидії загальнонаціональній економічній кризі, яка неминуха під час війни, є зміна регуляторних механізмів та організації роботи підприємницького сектору загалом, його адаптація до нових умов, пошук оптимальних шляхів побудови бізнес-процесів, що допоможуть задовільнити потреби і інтереси різних учасників економічної системи. Більшість із розроблених та реалізованих на даний момент антикризових заходів мають тимчасовий характер, адже основна їх мета – виведення суб'єктів підприємництва із шокового стану, відновлення активності. Вони є критично необхідними, а їх аналіз дозволяє розробити стратегію подальшої стабілізації і розвитку, зміцнення системи, а також корегування проміжних результатів відповідно до мінливих економічних умов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питанням роботи суб'єктів підприємництва в умовах війни присвячено багато праць сучасних науковців. Хоча дана проблематика є новою, проте набирає все більшої актуальності серед дослідників. Причиною є потреба у постійних пошуках методів адаптації бізнесу до воєнних подій та його підтримки. Важливий внесок у вивчення проблематики зроблено Київською школою економіки, яка у взаємодії із Офісом президента та Міністерством економіки України накопичує інформацію та аналізує актуальні тенденції сектору підпри-

ємництва. З метою систематизації нагромаджених даних науковцями даних структур розпочато проєкт «Росія заплатить». Власне, це дослідження фіксує втрати бізнесу, загальний стан сектору, а також рівень руйнувань в розрізі окремих регіонів [1]. Перманентний аналіз інструментів підтримки бізнесу протягом усього періоду дії режиму воєнного стану проводить Національний інститут стратегічних досліджень [2].

Вивченням підприємництва в умовах війни займаються О. Ареф'єва [3], Ю. Веденіна [4], А. Вдовічен, О. Вдовічена [5], В. Дикань [6], Н. Ковальчук [7], Г.І. Купалова [8] та інші дослідники. Так, В. Дикань, досліджуючи ключові зміни, реалізовані державою для підприємництва в умовах війни, визначила аспекти, на яких має бути зацентрована основна увага: «урегулювання законодавчих прогалів і лібералізація розвитку бізнес-сектору, спрощення доступу і розширення джерел фінансування в процесі відбудови суб'єктів підприємництва, формування інфраструктурного базису для економічного відродження досліджуваного сектору» [6]. В. Ковальчук зазначає, що базовим принципом виводу підприємницького сектору України з кризового, критичного стану є «збереження територіальної цілісності держави, що є необхідною передумовою для налагодження економічних зв'язків, підтримки існуючого економічного потенціалу з подальшим його відновленням» [7]. Глобальна діджиталізація та стрімкий розвиток цифрового маркетингу, як фактори, що сприяють підтримці бізнесу в умовах війни, вивчають О. Витвицька, С. Суворова, А. Корюгін [9].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Зазначені вище науковці у своїх працях багато уваги приділили вітчизняному підприємству. Детально досліджено еволюційні кроки формування ринкових відносин в Україні, становлення і функціонування бізнес-сектору на різних етапах розвитку національної економіки, проблеми, інструменти стимулювання господарюючих суб'єктів. Проте, беручи до уваги безпрецедентність подій 2019–2023 рр. та відсутність досвіду підтримки підприємства, ослабленого втратами від пандемії Covid-19, карантинних обмежень та війни, яка фактично зумовила масове банкрутство і реальне руйнування господарюючих суб'єктів усіх розмірів і форм власності, доцільно продовжувати подальші дослідження, спрямовані на пошуки методів збереження підприємства України.

Формулювання цілей статті. Дослідити стан вітчизняного підприємництва, детально проаналізувати основні тенденції функціонування бізнесу в умовах воєнного стану, інструменти і методи його підтримки.

Для досягнення поставленої мети сформовано та вирішено такі завдання:

- дослідити стан і тенденції підприємництва, динаміку активності і зміни в умовах воєнного стану;
- узагальнити методи підтримки суб'єктів підприємництва в умовах війни та інструменти, що використовуються для їх реалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підприємницький сектор є основою функціонування національної економіки. Він відповідає за забезпечення ринку необхідними товарами і послугами, наповнює бюджети різних рівнів доходами у вигляді податкових платежів, забезпечує формування справедливих ринкових відносин у державі. В сучасних умовах глобалізації важко уявити розвиток країни без її підтримки бізнесом, проте і стабільність діяльності господарюючих суб'єктів є неможливою без застосування ефективних інструментів державної підтримки і стимулювання. Особливого значення даний аспект набув із початком війни, коли фактичне виживання підприємств, у першу чергу малого і середнього бізнесу, значною мірою залежить від державної стратегії протидії кризі, спричиненій непередбачуваними втратами і ризиками, а також від тактики сприяння адаптації підприємництва до умов режиму воєнного стану. Отже, саме

держава протягом останнього року займає активну позицію у життєдіяльності бізнесу.

З 24 лютого 2022 року бізнес перебуває у стані перманентної нестабільності, господарюючі суб'єкти були неготові до воєнних подій, про що свідчить фактична відсутність достатніх обсягів резервів (рис. 1).

Лише 5% господарюючих суб'єктів мали фінансові резерви, обсяг яких достатній для підтримки активності більше, ніж на рік; значна частка респондентів (29%) не мала зовсім резервного капіталу, що було компенсовано за рахунок скорочень і зниження заробітних плат.

Фінансові резерви не можуть гарантувати збереження бізнесу, адже існують великі ризики руйнування чи пошкодження господарюючих суб'єктів. Щонайменше 109 великих та середніх підприємств зазнали прямих збитків протягом 2022 року внаслідок повномасштабного вторгнення, переважна кількість із цих підприємств сконцентрована в шести областях – Київській та Донецькій (по 17% від загальної кількості), Запорізькій (14%), Харківській (13%, Луганській (10%) та Миколаївській (8%).

Проте, великий бізнес проявив більшу стійкість до потрясінь і майже 90% господарюючих суб'єктів продовжили працювати з повною або зменшеною потужністю, що нехарактерно для малого і середнього підприємництва (далі – МСП) (рис. 2).

Лише 14% суб'єктів МСП продовжили повноцінно функціонувати після 24 лютого

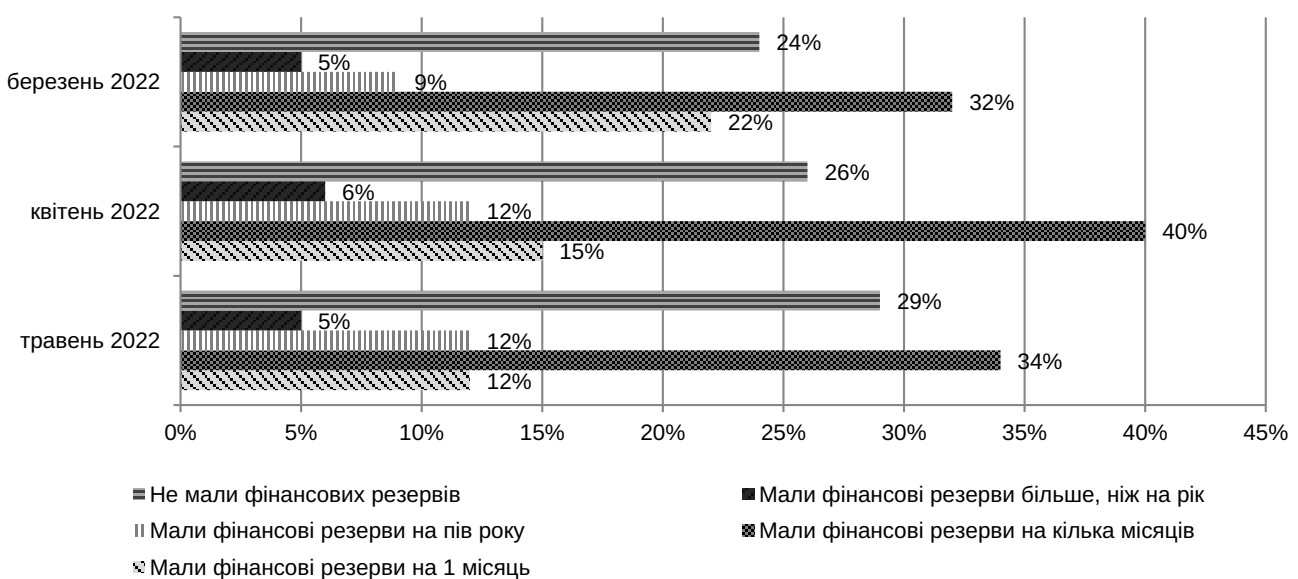

Рис. 1. Фінансова стійкість бізнесу в умовах війни

Джерело: побудовано автором за даними [9]

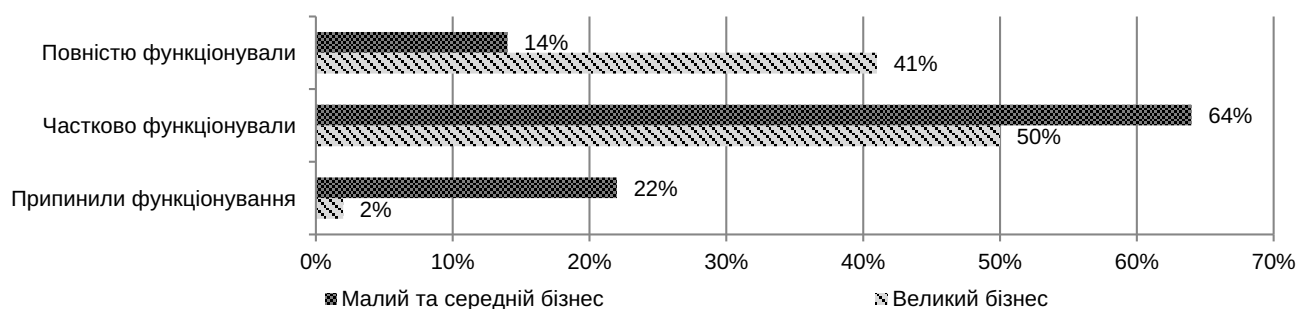

Рис. 2. Стан ділової активності підприємств порівняно з довоєнним рівнем, квітень 2022 року

Джерело: побудовано автором за даними [11, с. 23]

2022 року, в той час як серед суб'єктів великого бізнесу цей показник становив 41%. Припинили свою діяльність лише 2% великих підприємств, порівняно із 22% суб'єктів малого і середнього бізнесу чи мікро-бізнесу.

Бізнес України пережив декілька еволюційних етапів адаптації до умов воєнного стану. Пріоритетним завданням стало збереження господарюючого суб'єкта, виведення його із шокового стану, пошук методів та шляхів відновлення активності. Однією із можливостей, наданих державою, була пропозиція механізму релокації бізнесу, що дозволило зберегти певний відсоток господарюючих суб'єктів (рис. 2). Станом на квітень 2022 року лише 61% підприємств не мали потреби у зміні юридичного та/або фактичного місця розташування, решта учасників ринку розуміли необхідність такого кроку, адже значна частка підприємств розташовувалась на територіях, де з початку війни велись активні наземні бойові дії. Результати опитування, проведеного Gradus22, свідчать, що у квітні 2022 року сектор МПС, на який припадає більша частка господарюючих суб'єктів, був готовий до змін і релокації:

- 21% МСП, а також суб'єктів мікро-бізнесу хотіли перемістити свій бізнес, вже зробили це на момент проведення опитування або перебували у процесі переміщення;

- 10% респондентів бачили потребу у переміщенні, але на момент опитування ще не реалізували такі дії [11, с. 28–29].

Незважаючи на те, що рішення про релокацію є методом збереження господарюючого суб'єкта, його прийняття є складним, адже це фактичне перезавантаження бізнес-процесів. Проте, існуючі передумови не залишали інших варіантів для бізнесу:

- по-перше, існувала гостра потреба у вирішенні логістичних питань;

- по-друге, прибутковість діяльності неможлива без сприятливих умов господарювання;

- по-третє, була потреба у підтримці рівня зайнятості та збереження робочих місць.

Вже у травні 2022 року частка МСП, які перемістили свій бізнес, зросла до 24%, з них 20% – у межах України, і 4%, – за кордон. Переміщення бізнесу за кордон здійснили переважно підприємства, що надають ІТ-послуги, професійні послуги (маркетинг, консалтинг та дизайн), а також медичну і соціальну допомогу [11, с. 29].

Можна виділити етапи адаптації підприємництва (весна 2022 року) та відносної, короткострокової стабілізації (літо 2022 року). Бізнес пережив шоковий стан, сформував тактику дій в умовах війни, враховуючі всі обмеження режиму воєнного стану та запропоновані державою можливості. Відбулось пожвавлення на ринку праці, зумовлене поверненням громадян з-за кордону, переміщенням робочої сили між регіонами держави та ростом попиту на працю. Фінансовий стан бізнесу, його активність стабілізувались (рис. 3), але зростання виробничих витрат стало основною перешкодою для більш динамічного відновлення. Додатковою проблемою залишається складність організації логістичних процесів через активні бойові дії та окупацію територій.

До основних проблем, які значно обмежували можливості бізнесу впродовж літа 2022 року належали: зростання цін на сировину/матеріали/товари (62% респондентів), складнощі з перевезенням сировини чи готової продукції територією України (47% респондентів), зменшення попиту на продукцію/послуги, а також брак палива (36% респондентів) [12].

Проте, вже восени на зміну етапу умовної стабільності прийшла енергетична криза, спричинена безпрецедентними обстрілами критичної інфраструктури України. На перше місце серед основних проблем бізнесу в лис-

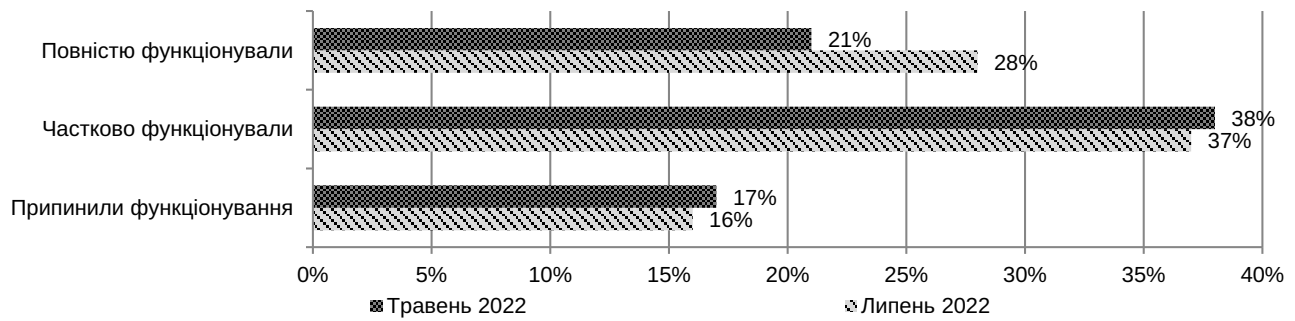

Рис. 3. Стан ділової активності підприємств, травень-липень 2022 року

Джерело: побудовано автором за даними [12]

топаді 2022 року вийшли перебої з постачанням електроенергії, водо- та тепlopостачанням, випередивши проблему зростання вхідних цін. Небезпека для працівників через інтенсифікацію обстрілів посіла третє місце, випередивши проблеми з логістикою (рис. 4).

До інших проблем, які менш негативно впливають на стан підприємництва, але залишаються серед актуальних перешкод для бізнесу належать: розрив ланцюжків постачання, брак робочої сили як наслідок масової міграції, брак палива, руйнування виробничих потужностей, пошкодження майна у результаті активних бойових дій, корупція,.

Актуальним в умовах війни є використання підприємствами стратегії антикризового управління: пошук шляхів адаптації до проблем, пов'язаних із постачанням електроенергії, оптимізація витрат, налагодження ефективної комунікації із працівниками з метою підтримання рівня зайнятості та збереження активності на ринку праці. Важливим є забезпечення надійного рівня мотиваційної та координаційної складових роботи з персоналом. В цей складний для господарюючого суб'єкта період управлінський персонал підприємства має забезпечувати стійкий взаємозв'язок з працівниками [4, с. 39]. Враховуючи даний аспект, у березні 2022 року 27% респондентів зберегли виплати працівникам на довоєнному рівні і лише 19% господарюючих суб'єктів мінімізували витрати шляхом зниження оплати праці працівників [10]. Основними орієнтирами для бізнесу в контексті організації трудових відносин в умовах війни стало забезпечення зайнятості та доходів осіб, які найбільше постраждали від війни, створення умов для прискореного відновлення підприємництва, розташованого в межах приймаючих громад [14], а також інші цілі, необхідні для підтримання функціонування бізнесу і ринку праці.

У контексті зниження негативних наслідків від проблем із постачанням електроенергії підприємство обирає різні заходи, зокрема:

- зміна графіку роботи (66% респондентів);
- зменшення обсягів виробництва (40% респондентів);
- закриття частини офісів, торгових точок (12% респондентів);
- призупинення діяльності або консервація частини приміщень (9% респондентів);
- повна зупинка життєдіяльності господарюючого суб'єкта (1% респондентів);
- використання альтернативних джерел електроенергії, зокрема 86% респондентів встановили генератори [15].

Держава шукає шляхи підтримки бізнесу, найбільш ефективні методи та інструменти сприяння його активності, збереження рентабельності. З огляду на це, усю сукупність методів можна розподілити на такі групи: податкова, митна і фінансова підтримка, дерегуляція, підтримка на місцевому рівні (зокрема, сприяння релокації), інформаційна підтримка і підтримка у розрізі галузей.

Найбільш ефективною стала саме фінансова підтримка, адже більшість із господарюючих суб'єктів, яким вдалось зберегти бізнес та пережити шоківий момент, початок війни та перші місяці загальнонаціональної нестабільності, має потребу у фінансових ресурсах, додаткових джерелах фінансування діяльності та інвестиціях. В рамках фінансової підтримки реалізовано такі кроки:

1) розширено державну кредитну програму «5-7-9%» на всі українські підприємства для отримання доступу до кредитів розміром до 60 млн грн під 0% на період дії воєнного стану та протягом місяця після цього (із подальшою зміною відсоткової ставки до рівня 5% річних). Станом на кінець грудня 2022 року даною програмою скористалась велика кількість господарюю-

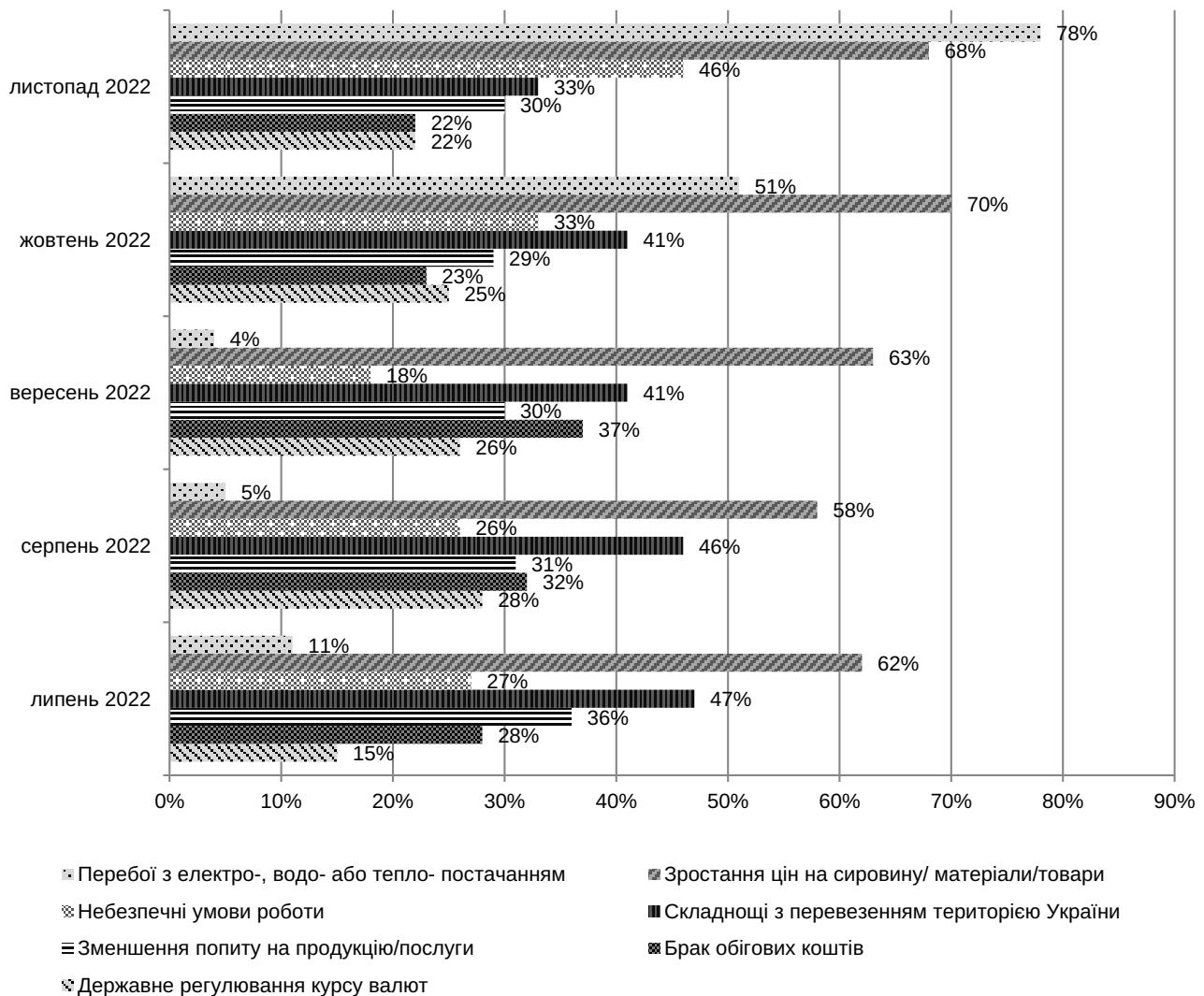

Рис. 4. Найважливіші проблеми для підприємництва, листопад 2022 року

Джерело: побудовано автором за даними [13]

чих суб'єктів. Протягом року війни укладено 17 359 кредитних договорів на загальну суму 72,24 млрд грн (у т. ч. банками державного сектору – 13 089 кредитних договорів на суму 38,39 млрд грн). Відповідно, витрати уряду України на реалізацію даної програми значно зросли – із запланованих у Державному бюджеті на 2022 року 3 млн грн показник зріс до понад 9 млн грн. Механізм кредитування продовжують адаптовувати до умов воєнного стану. На 2023 рік заплановано сформувати окремий дизайн програми для сільськогосподарських виробників, що пов'язано з труднощами реалізації врожаю через руйнування логістики. Усвідомлюючи усю важливість збереження підприємництва, уряд України підтримуватиме існування і адаптацію програми;

2) Рада директорів Міжнародної фінансової корпорації (IFC) 16 грудня 2022 року під-

тримала програму фінансування українського бізнесу на 2 млрд дол. США, що є перспективним не лише в аспекті фінансування потреб бізнесу, аде й підвищення рівня сприятливості інвестиційного клімату в державі;

3) Фонд розвитку підприємництва (ФРП) 21 грудня 2022 року підписав Кредитну угоду з АБ «УКРГАЗБАНК» на суму 150 млн грн у межах проекту «Рефінансування енергоефективних інвестицій МСП України через фінансовий сектор»;

4) станом на 26 грудня 2022 року в межах двадцятої хвили реалізації ініціативи «Власна справа» 626 підприємців отримують мікрогранти (250 тис. грн) на започаткування або розширення власного бізнесу на загальну суму 148,3 млн грн., що важливо в контексті збереження підприємництва і створення нових робочих місць [16].

Отже, підтримка підприємництва є надзвичайно важливим завданням для уряду України в умовах війни, адже бізнес – це основа для задоволення потреб громадян і держави не лише під час воєнних подій, але й на етапі відновлення і виходу із повоєнної кризи.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна зробити висновок, що сектор підприємництва України вразливий до воєнних подій. Великий бізнес проявляє більшу стійкість, а МСП зазнає значних втрат. За результатами 2022 року майже 20% суб'єктів підприємництва припинили свою діяльність, але більшість підприємств продовжують шукати методи адаптації до нових обставин, залучають резерви для підтримки

своїєї життєдіяльності, проводять трансформацію чи релокацію своїх об'єктів, ресурсів, виробничих потужностей.

Атаки на енергетичну інфраструктуру продовжують руйнувати бізнес, паралізують життя підприємств, громадян та економічної системи в цілому. З огляду на це, подальші дослідження доцільно зорієнтувати на формування стратегії і тактики реалізації програм фінансування інвестиційних проєктів у сфері енергозабезпечення, реалізації кредитних, грантових державних механізмів, проведення моніторингу їх результатів та корегування відповідно до цілей, що стоять перед державою – збереження підприємницького потенціалу та його примноження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Збитки, завдані українському бізнесу внаслідок російської агресії, оцінюються в \$13 млрд / Kyiv School of Economics, 2023. URL: <https://damaged.in.ua/damage-assessment> (дата звернення: 07.02.2023).
2. Огляд інструментів підтримки бізнесу в період воєнного стану в Україні / Національний інститут стратегічних досліджень, 2022. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv> (дата звернення: 07.02.2023)
3. Ареф'єва О., Пілецька С., Лістрова М. Формування конкурентної стратегії підприємства в системі антикризового управління. *Економіка та суспільство*. 2022. №43. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-43-35> (дата звернення: 07.02.2023).
4. Сакун Л. М., Веденіна Ю. Ю., Сухомлин Л. В., Цимбал О. С. Формування стратегії антикризового управління на підприємствах машинобудування в умовах змін. *Вісник Хмельницького національного університету: науковий журнал*. 2021. № 5. Т. 2. С. 35–40.
5. Вдовічен А. А., Вдовічена О. Г. Триєдиний вектор стабілізації економіки України в умовах неконтрольованих глобальних викликів. *Вісник Чернівецького тогочасно-економічного інституту. Серія: Економічні науки*. 2020. Вип. I (77). С. 12–30.
6. Дикань В., Фролова Н. Напрями та інструменти державної підтримки розвитку малого та середнього бізнесу в Україні у воєнний час. *Економіка та суспільство*. 2022. № 38. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-56> (дата: звернення: 07.02.2023).
7. Ковальчук Н., Калугарь А. Виклики для підприємств України в умовах війни з росією. *Економіка та суспільство*. 2022. № 42. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-42-57> (дата звернення: 07.02.2023).
8. Підприємництво: навч. посіб. / за заг. ред. Г. І. Купалової. Київ : «Київський університет», 2022. 376 с.
9. Витвицька О., Суворова С., Корюгін А. Вплив цифрового маркетингу на розвиток підприємництва в умовах війни. *Економіка та суспільство*. 2022. № 40. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1518> (дата звернення: 07.02.2023).
10. Пищуліна О., Маркевич К. Ринок праці в умовах війни: основні тенденції та напрями стабілізації: аналітична записка. Київ: Razumkov centre, 2022. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2022/07/18/2022-ANALIT-ZAPIS-PISHULINA-2.pdf> (дата звернення 07.02.2023)
11. Експрес-оцінка впливу війни на мікро-, малі та середні підприємства в Україні. Аналітичний звіт. Київ: Програма розвитку ООН в Україні, 2022. 77 с.
12. Щомісячний макроекономічний та монетарний огляд: вересень 2022 року / Національний банк України, 2022. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/MM-2022-09.pdf?v=4 (дата звернення: 07.02.2023).
13. Щомісячний макроекономічний та монетарний огляд: січень 2023 року / Національний банк України, 2023. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/MM_2023-01.pdf?v=4 (дата звернення: 07.02.2023).
14. Ринок праці в умовах війни: тенденції та перспективи / Національний інститут стратегічних досліджень, 2022. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/rynok-pratsi-v-umovakh-viyny-tendentsiyi-ta-perspektyvu> (дата звернення: 07.02.2023).
15. Вплив атак на українську енергосистему на роботу бізнесу / Європейська Бізнес Асоціація, 2023. URL: <https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2022/12/energy1.png> (дата звернення: 07.02.2023).
16. Огляд інструментів підтримки бізнесу в період воєнного стану в Україні (грудень 2022) / Національний інститут стратегічних досліджень, 2023. URL: <https://niss.gov.ua/en/node/4794> (дата звернення: 07.02.2023).

REFERENCES:

1. Kyiv School of Economics (2023). Zbytky, zavdani ukrai'ns'komu biznesu vnaslidok rosij's'koi' agresii', ocinjut'sja v \$13 mlrd [Damages caused to Ukrainian business as a result of Russian aggression are estimated at \$13 billion], available at: <https://damaged.in.ua/damage-assessment> (Accessed at 07 February 2023) [in Ukrainian].
2. National Institute of Strategic Studies (2022). Ogljad instrumentiv pidtrymky biznesu v period vojen'nogo stanu v Ukrai'ni [Overview of business support tools during the martial law period in Ukraine], available at: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv> (Accessed at 07 February 2023) [in Ukrainian].
3. Aref'eva, O., Piletska, S., Listrova, M. (2022). Formuvannja konkurentnoi' strategii' pidpryjemstva v systemi antykrizovogo upravlinnja [Formation of the competitive strategy of the enterprise in the anti-crisis management system]. *Ekonomika ta suspil'stvo – Economy and society*, 43, available at: <http://www.economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1721/1658> (Accessed at 07 February 2023) [in Ukrainian].
4. Skakun, L. M., Vjedjenina, Ju. Ju., Cuhomlyn, L. V., Cymbal, O. S. (2021). Formuvannja strategii' antykrizovogo upravlinnja na pidpryjemstvakh mashynobuduvannja v umovah zmin [Formation of anti-crisis management strategy at machine-building enterprises in conditions of change]. *Visnyk Hmel'nyts'kogo nacional'nogo universytetu: naukovyj zhurnal – Bulletin of the Khmelnytskyi National University: scientific journal*, 5, 2, 35–40 [in Ukrainian].
5. Vdovichen, A. A., Vdovichena, O. G. (2020). Tryjedynyj vektor stabilizacii' ekonomiky Ukrai'ny v umovah nekontrol'ovanyh global'nyh vyklykiv [The triune vector of stabilization of the economy of Ukraine in the conditions of uncontrolled global challenges]. *Visnyk Chernivc'kogo togovel'no-ekonomichnogo instytutu. Serija: Ekonomichni nauky – Bulletin of the Chernivtsi Trade and Economic Institute. Series: Economic Sciences*, 1 (77), 12–30 [in Ukrainian].
6. Dykan, V., Frolova, N. (2022). Naprjamy ta instrumenty derzhavnoi' pidtrymky rozvytku malogo ta seredn'ogo biznesu v Ukrai'ni u vojennyj chas. [Directions and tools of state support for the development of small and medium-sized businesses in Ukraine during the war]. *Ekonomika ta suspil'stvo – Economy and society*, 38, available at: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1309/1263> (Accessed at 07 February 2023) [in Ukrainian].
7. Kovalchuk, N., Kalugar, A. (2022). Vyklyky dlja pidpryjemstv Ukrai'ny v umovah vijny z rosijeju [Challenges for Ukrainian enterprises in the conditions of the war with Russia]. *Ekonomika ta suspil'stvo – Economy and society*, 42, available at: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1643> (Accessed at 07 February 2023) [in Ukrainian].
8. Kupalova, H. I. (Eds.) (2022) *Pidpryjemnytstvo. [Entrepreneurship]*. Kiev: Kyivskyi universytet. [in Ukrainian].
9. Vytvyč'ka, O., Suvorova, S., Korjugin, A. (2022). Vplyv cyfrovogo marketyngu na rozvytok pidpryjemnytstva v umovah vijny [The influence of digital marketing on the development of entrepreneurship in the conditions of war]. *Ekonomika ta suspil'stvo – Economy and society*, 40, available at: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1518> (Accessed at 07 February 2023) [in Ukrainian].
10. Pyshhulina, O., Markevych, K. (2022). Rynok praci v umovah vijny: osnovni tendencii' ta naprjamy stabilizacii': analityčna zapyska [The labor market in the conditions of war: main trends and directions of stabilization: analytical note]. Kyi'v: Razumkov centre, available at: <https://razumkov.org.ua/images/2022/07/18/2022-ANALIT-ZAPIS-PISHULINA-2.pdf> (Accessed at 07 February 2023) [in Ukrainian].
11. United Nations Development Programme (2022). Ekspres-ocinka vplyvu vijny na mikro-, mali ta seredni pidpryjemstva v Ukrai'ni. Analitychnyj zvit [Express assessment of the impact of the war on micro, small and medium enterprises in Ukraine. Analytical report]. Kyi'v: United Nations Development Programme [in Ukrainian].
12. The National Bank of Ukraine (2022). Shhomisjachnyj makroekonomichnyj ta monetarnyj ogljad: veresen' 2022 roku [Monthly macroeconomic and monetary review: September 2022], available at: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/MM-2022-09.pdf?v=4 (Accessed at 07 February 2023) [in Ukrainian].
13. The National Bank of Ukraine (2022). Shhomisjachnyj makroekonomichnyj ta monetarnyj ogljad: sichen' 2023 roku [Monthly macroeconomic and monetary review: January 2023], available at: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/MM_2023-01.pdf?v=4 (Accessed at 07 February 2023) [in Ukrainian].
14. National Institute of Strategic Studies (2022). Rynok praci v umovah vijny: tendencii' ta perspektyvy [Labor market in conditions of war: trends and prospects], available at: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/rynok-pratsi-v-umovakh-vijny-tendentsiyi-ta-perspektyvy> (Accessed at 07 February 2023) [in Ukrainian].
15. European Business Association (2023). Vplyv atak na ukrai'ns'ku energosystemu na robotu biznesu [Impact of attacks on the Ukrainian energy system on business operations], available at: <https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2022/12/energy1.png> (Accessed at 07 February 2023) [in Ukrainian].
16. The National Institute of Strategic Studies (2023). Ogljad instrumentiv pidtrymky biznesu v period vojen'nogo stanu v Ukrai'ni (gruden' 2022) [Overview of business support tools during the martial law period in Ukraine (December 2022)], available at: <https://niss.gov.ua/en/node/4794> (Accessed at 07 February 2023) [in Ukrainian].